

‘Men vint geneught en groot vermaeck, oock even in een kleyne saeck’: een *pictura* als teken(ing) aan de wand in de *Sorghvlietse werken* van Jacob Cats¹

Gitte Vertommen

Samenvatting

De vermakelijke emblemen van Jacob Cats (1557-1660) zijn beroemd om hun moraliserende lessen over bijvoorbeeld eenvoud en deugdzaamheid, zoals in het eerste embleem uit zijn *Hof-gedachten* (1655). Deze bijdrage focust op de *pictura* van dit embleem, dat ook verschijnt als schilderij in een prent uit Cats’ *Dood-kiste voor de levendige* (1655). Vanuit dit detail gezien voegt het schilderij een ironiserende betekenislaag toe.

Abstract

Jacob Cats (1577-1660) is known for his witty emblems containing moral lessons about e.g. simplicity and nobility, as in the first emblem of *Hof-gedachten* (1655). This contribution focuses on the picture of this emblem, which also functions as a painting on another picture from *Dood-kiste voor de levendige* (1655). The painting adds an ironic meaning for those with an eye for detail.

In 1655 brengt de Amsterdamse uitgever J.J. Schipper het verzamelde werk van Jacob Cats (1577-1660) uit. *Alle de wercken* bevat naast Cats’ bekende embleembundels *Sinne- en Minnebeelden* (1618) en *Spiegel van den ouden en nieuwen tyt* (1627) ook zijn nieuwe ‘Sorghvlietse’ werken – vernoemd naar zijn buitenplaats in Den Haag – waaronder *Ouderdom en Buyten-leven*, de *Hof-gedachten* en de *Dood-kiste voor de levendige*. Cats’ enorme populariteit blijkt uit de eerste uitgave van *Alle de wercken*, die maar liefst 400 prenten bevatte en waarvan tienduizenden exemplaren en vele herdrukken zijn verschenen (Porteman & Smits-Veldt, 2008, p. 519, 610,

¹ Citaat uit Cats’ *Hof-gedachten*: ‘Op ’t gesichte van Kickvorsschen’ (Cats, 1655a, deel II, p. 352). Deze bijdrage is gebaseerd op mijn masterscriptie *Laatst was ick in een schoonen Hof. Buitenplaats en buitenleven in het oeuvre van Jacob Cats*, ingediend in augustus 2019 aan de KU Leuven onder begeleiding van promotor prof. dr. Marc Van Vaeck.

667). Wie Cats' oeuvre onder de loep neemt met oog voor detail, zal opmerken dat er regelmatig geknipoogd wordt, zowel naar werken van tijdgenoten als naar het eigen oeuvre. Zo verschijnt een *pictura* uit de *Hof-gedachten* als schilderij in een prent uit *Dood-kiste voor de levendige*, die hier als casestudy besproken wordt. De dichter komt spitsvondig en ironiserend uit de hoek en toont dat hij niet zomaar als het louter moraliserende 'Vadertje Cats' weggezet hoeft te worden.

Hof-gedachten is strikt genomen geen embleembundel, maar is wel emblematisch van opzet. Elke *Hof-gedachte* bevat telkens een kort *motto*, dat het thema van de invallende gedachte duidt, een prent waarop dat thema afgebeeld wordt, en een onderschrift dat deze ingeving en de daarachter schuilende les verduidelijkt. Zowel de *Hof-gedachten* als de *Invallende Gedachten op Voorvallende Gelegheden*, bestaan uit 'vrome invallen, die telkens uitgaan van een concrete ervaring of voorval, waaraan een geestelijk inzicht of gevoel wordt gekoppeld' (Porteman & Smits-Veldt, 2008, p. 327, 580, 666). Het gaat hier dus om een soort geestelijke oefening, die meteen herinnert aan de denkwijze uit de emblematiek. De dieperliggende, algemene les verandert hier in een meer persoonlijke beschouwing en het uitgangspunt van deze stukjes tekst is hoofdzakelijk een zintuiglijke indruk (Porteman & Smits-Veldt, 2008, p. 666-667).

De bundel begint met een invallende gedachte 'Op 't gesichte van Kickvorschen' (Cats, 1655a, deel II, p. 352) en wordt voorafgegaan door een gedicht aan Cornelia Baers, aan wie Cats het boek opdraagt. Hij omschrijft Baers als een 'eerbare, vernuftige, welbescheydene Juffrouw' (Cats, 1655a, deel II, p. 352). Ze is de weduwe van Matthias Havius, die Cats hielp bij de uitgave van zijn *Trou-ringh* in 1637 (Porteman & Smits-Veldt, 2008, p. 347). Baers had ook een functie op buitenplaats Sorghvliet; ze was er als 'gouvernante' de bestuurster van Cats' 'huys-houdinge' (Cats, 1655a, deel II, p. 352). In de opdracht omschrijft hij haar als een '[e]erbare Juffrouw, waerde vriendinne' (Cats, 1655a, deel II, p. 352). Cats draagt het werk aan haar op omdat zij 'met gestage vlijt' aan het werk is op zijn buitenplaats, waar ze in de weer is met 'bloemen, planten, vruchten, kruyt, // [...] Dat tot een nette tafel dient' (v. 7-9). Hij looft haar voor haar 'vromen aert' (v. 26) en haar 'trou herte' (v. 28).

Onder het *motto* 'Op 't gesichte van Kickvorsschen' wordt een dame op een omheind ponton in een vijver afgebeeld, wellicht Cornelia Baers (Fig. 1). Het is best toepasselijk dat in het eerste gedicht uit het aan Baers opgedragen werk een kikker centraal staat, aangezien die in Cats' oeuvre vaak voorkomt als symbool voor nederigheid en vroomheid, eigenschappen die hij ook bij haar ten zeerste apprecieert. Kikkers komen ook voor in andere embleembundels,

waar ze uiteenlopende betekenissen toegeschreven krijgen, bijvoorbeeld als symbool voor handigheid, maar ook voor zinloze nijd (Henkel & Schöne, 1967, p. 604-605).

I. Op 't gesichte van Kickvorsschen.

Fig. 1: *Pictura bij Hof-gedachte 'Op 't gesichte van Kickvorsschen'* (Cats, 1655a, deel II, p. 352).

Op de afbeelding staan bij de dame een jong meisje en een hond en op de grond voor hen lijkt een (speelgoed)poppetje te liggen. Verschillende mensen wandelen om de vijver heen: een chic geklede heer (een edelman?), met een zwierige hoed en kaplaarzen die als *hinweiser* naar Cornelia gebaart – om aan te geven dat zij een even nette, deugdzame vrouw is. Het gebaar is kennelijk bedoeld voor de iets eenvoudiger, maar ook keurig geklede man met een hoed in de hand achter hem: de aangewezen vrouw is een voorbeeld van goed gedrag. Rechts achter zien we een koppel met een kind. Ook recht tegenover hen aan de linkerkant van de vijver zijn achteraan vaag drie mensen te zien, waarvan er een geknield aan het water zit – mogelijk eveneens een gezin. Is de bedoeling dat de vrouw op het ponton de ideologie uitdraagt dat alleen deugdzaamheid (zoals zij illustreert en de jongeman moet nastreven) tot een deugdzaam gezinsleven leidt? Naast het wandelpad is een omheining met houten palen aangebracht, waarachter bomen staan. Op een steen rechts voor-aan zitten twee kikkers, vier andere zwemmen in de vijver.

De afgebeelde tuin is zonder twijfel die van Sorghvliet, afgaande op het Neptunusbeeld dat hoog boven de bomen uitsteekt, net als het dak van het landgoed en de drie torens. De betreffende tuinen zijn erg maniëristisch: ze bevatten veel elementen uit de tuinarchitectuur, zogenaamde tuinsieraden, zoals een heuvel, een vijver, een doolhof, een schelpengrot met dus het Neptunusbeeld (De Vries, 1998, p. 209). Cats beschrijft het beeld van de ‘water-koning’ ook in *Ouderdom en Buyten-leven* (1655), waarin zijn buitenplaats centraal staat:

Ontrent mijn holle rotz is water opgedrongen,
Dat bortelt uyt den gront met hoog-gedreve sprongen; [...]
Te midden op den top van dese rouwe wooning
Daar sit een seldsaam beelt gelijk een water-koning,
Sijn rijk-staf is een Vork, zijn kroon een geurig ding,
Dat eerstijts in Brazijl ontrent de rotzen hing.
(Cats, 1655b, deel II, p. 47)

Fig. 2: *Prent met het beeld van de waterkoning Neptunus uit Ouderdom en Buyten-leven* (Cats, 1655b, deel II, p. 45).

De setting in Cats' tuin en de positie onder het gedicht aan Cornelia Baers, doen vermoeden dat het effectief om haar gaat (Fig. 2). Het feit dat Cats dit werk aan Baers opdraagt en haar portret bijvoegt, zorgt ervoor dat deze *Hofgedachte* de vorm van een opdracht krijgt. De verzen in het onderschrift bena-

drukken de idee van de hele bundel, waarin Cats via invallende gedachten tijdens het verblijf op zijn ‘hof’ diepere lessen leert. In dit geval observeert de dichtsterlijke ‘ick’, die God ook dankt voor zijn buitenplaats, naast de besproken deugdzaame levenswijze, de nederige kikkers, die zelfs zonder vacht of wol tevreden zijn. De nobele dieren zijn niet afgunstig en scheppen genoeg in eenvoud (Cats, 1655a, deel II, p. 352).

Deze prent zorgt voor een ironiserende knipoog voor een ingewijd publiek, wanneer ze later als schilderij aan de muur verschijnt op een prent in het werk *Dood-kiste voor de levendige* (Cats, 1655c, deel II, p. 11) (Fig. 3). In het huis op de prent hangen verschillende portretten aan de muur, maar het contrast tussen de afgebeelde Cornelia op het schilderij en de afgebeelde dienstmeisjes in de kamer kan haast niet groter zijn. Aan het haardvuur aan de linkerkant trekt een zittende vrouw zonder veel gêne haar rok omhoog om zich te verwarmen, terwijl ze bevelend wijst naar een andere vrouw – een dienstmeid – die met haar borstel een spinnenweb uit het raam gaat vegen. Het raam, waar rond een weelderig gordijn gedrapeerd is, kijkt uit op water. Beide vrouwen zouden dienststers kunnen zijn, gezien hun vergelijkbare kleding. Maar de vrouw bij het vuur lijkt toch een iets luxueuzere jurk te dragen en zij kan blijkbaar de andere vrouw bevelen geven. Het zou dus ook om een ‘dame’ met een dienstmeid kunnen gaan. In elk geval runnen ze een minder deugdzaam huishouden dan Baers. De ruimte oogt rommelig. Links van de vrouw bij het vuur staat een kom op de grond. Naast haar ligt een bezem en onder de tafel is nog een houten (bezem)steel zichtbaar. Voor haar ligt een uitgeschopte pantoffel. Een hondje ligt erbij, maar kijkt even opmerksaam toe als in het tafereel aan de vijver. Verder staan er twee stoelen verspreid in de kamer, liggen er kussens op de grond, en staat voor een van de stoelen een voetstoofje. Links vooraan staat nog een tafel, met daarop een kan en een (sinaas)appel. Het lijkt erop dat het dienstmeisje met de ragebol nu eindelijk de taak op zich neemt om het spinnenweb te verwijderen; de wat luie vrouw bij het vuur lijkt vooral te bevelen. Het motto bij deze prent luidt: ‘Des mensen leven en bedrijf vergeleeken met een Spinne.’ Het hondje versterkt op beide prenten de boodschap: de mens beveelt de dieren, het kopieert dus het gedrag van zijn baasjes – zowel het positieve als het negatieve.

Op het grote schilderij aan de wand wordt dus Cats’ buitengoed weergegeven, met centraal de ijverige gouvernante van de huishouding op Sorghvliet, Cornelia Baers. Het contrast tussen de nobele, vlijtige en eervolle Cornelia en de luie, slordige vrouwen op de prent in de *Dood-kiste*, die door het grote spinnenweb ook geen helder zicht op de wereld om hen heen hebben, kan haast niet groter zijn. Een heuse ‘tongue-in-cheekverwijzing’.

O leert ons, lieve Godt! ons korte dagen tellen,
 Ja leert ons, met vermaeck, de doot voor oogen stellen.
 Stort ons de voorsmaeck in van 't eeuwigh bruyloft-feeft,
 Soo gaen wy na het graf, oock met een blijden geeft.

I. Des menschen leven en bedrijf vergele-
 ken met een Spinne.

Iesai. 49. vers. 5.

Sy weven Spinne-webben.

Verheft u mijn vernuft, en doet ons heden blijcken,
 Hoe datmen met de spin ons tijt kan vergelijken,

Gact

Gedigitaliseerd door Google

Fig. 3: Prent uit Dood-kiste voor de levendige
 (Cats, 1655c, deel II, p. 11).

Deze casus moedigt aan om *picturae* nauwkeurig te observeren en het visuele spel dat zo typisch is voor het zeventiende-eeuwse embleemgenre ook vandaag nog te omarmen en (beeld)elementen uit verschillende werken te combineren om tot een diepere betekenislaag te komen. Wie weet blijkt een belevende emblematicus ook veel gevoel voor humor te hebben.

Over de auteur

Gitte Vertommen studeerde Taal- en Letterkunde aan de KU Leuven en specialiseerde zich in vroegmoderne letterkunde onder begeleiding van Marc Van Vaeck. Sinds 2020 werkt ze als praktijkassistent Nederlandse letterkunde aan de KU Leuven. Vanaf oktober 2024 start ze aan haar promotieonderzoek ‘Canon in de klas’.

Literatuurlijst

Cats, J. (1655a). *Hof-gedachten, Dat is: invallen by gelegenthey, Of op 't gesichte van Boomen, Planten, Bloemen, Kruiden, En diergelijcke Aerdt-gewassen, verweckt in 't Buyten-leven, van den schryver, op Sorgh-vliet.* Amsterdam: Schipper.

Cats, J. (1655b). *Ouderdom en Buyten-leven.* Amsterdam: Schipper.

Cats, J. (1655c). *Dood-kiste voor de levendige, of Sinne-beelden uyt Godes woordt. Aanwysende De kortwijligheyt, ydelheyt en onsekerheyt van 't menschelijck bedrijf.* Amsterdam: Schipper.

De Vries, W.B. (1998). *Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710).* Hilversum: Uitgeverij Verloren.

Henkel, A. & Schöne, A. (1967). *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Herausgegeben von Arthur Henkel und Albrecht Schöne. Im Auftrage der Göttinger Akademie der Wissenschaften.* Stuttgart: Metzler.

Porteman, K. & Smits-Veldt, M.B. (2008). *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1560-1700.* Amsterdam: Bert Bakker.